УДК 94(477.51):27-523.42

Олена Черненко, Тетяна Новик, Роман Луценко

●

ІЛЛІНСЬКА ЦЕРКВА В ЧЕРНІГОВІ: ПІДСУМКИ ДОСЛІДЖЕНЬ

●

ELIAS CHURCH IN CHERNIHIV: RESEARCH FINDINGS

DOI: 10.58407/litopis.250202
© О. Черненко, Т. Новик, Р. Луценко, 2025. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0627-9095, https://orcid.org/0000-0003-3434-4381,
https://orcid.org/0000-0001-6855-1982

Іллінська церква в Чернігові є однією з найкраще збережених та найбільш цікавих пам'яток середньовічної архітектури України. Це невеликий храм печерного монастиря, розташований на схилі Болдиної гори. Давні конструкції церкви дуже добре збереглися під бароковими надбудовами. Результати досліджень дозволяють стверджувати, що будівля постала за часів держави Рюриковичів. Однак перша відома згадка про неї належить до XVII ст. Тож конкретний час та обставини будівництва храму досі є предметом дискусій, хоча більшість авторів датують споруду в межах останньої чверті XI ст. Традиційно її відносять до творчості чернігівської архітектурної школи разом з Успенським і Борисоглібським соборами та так званим «однокамерним теремом».

***Мета статті** – підбити підсумки вивчення Іллінської церкви, спираючись на результати архітектурно-археологічних досліджень, здійснених авторами протягом 2015–2016 рр. У центрі уваги – аналіз особливостей місця розташування храму, властивостей його архітектурних конструкцій, будівельних матеріалів, освітлення тощо та зв'язок із підземним комплексом монастиря. Для аналізу застосовано методи архітектурної археології, що поєднують методику археології, архітектури та мистецтвознавства. Автори обґрунтовують висновок про те, що будівельна техніка та матеріали, використані творцями Іллінської церкви, мають мало спільного зі спорудами чернігівської архітектурної школи. Тож її датування в межах концепції розвитку цієї школи варто переглянути.*

***Ключові слова:** Чернігів, середньовічна архітектура, Іллінська церква, Антонієві печери.*

•

The Elias church Chernihiv is one of the best-preserved and most intriguing examples of medieval architecture in Ukraine. This small single-nave church of a cave monastery is situated on an artificial terrace on the slope of Boldina Hora. The ancient structures of the church are very well preserved under the Baroque superstructures. The results of the research suggest that the building was constructed during the dynasty of the Ruriks. However, its first written mention dates back to the 17th c. Therefore, the specific time and circumstances of the church's construction are still a matter of debate, although most authors date the building to the last quarter of the 11th c. Traditionally, it is attributed to the work of Chernihiv school of architec-ture, along with the Uspenskyi and Borysohlibskyi cathedrals and the so-called «one-chambered terem».

***The purpose of the publication** is to summarize the study of the Elias church, based on research conducted by authors in 2015–2016. The focus is on analyzing the church's location, architectural features, construction materials, lighting, and other aspects. Special attention is given to how the church was integrated into the underground monastery complex. The study employs methods of architectural archaeology, incorporating a combination of archaeological, architectural, and art history techniques.*

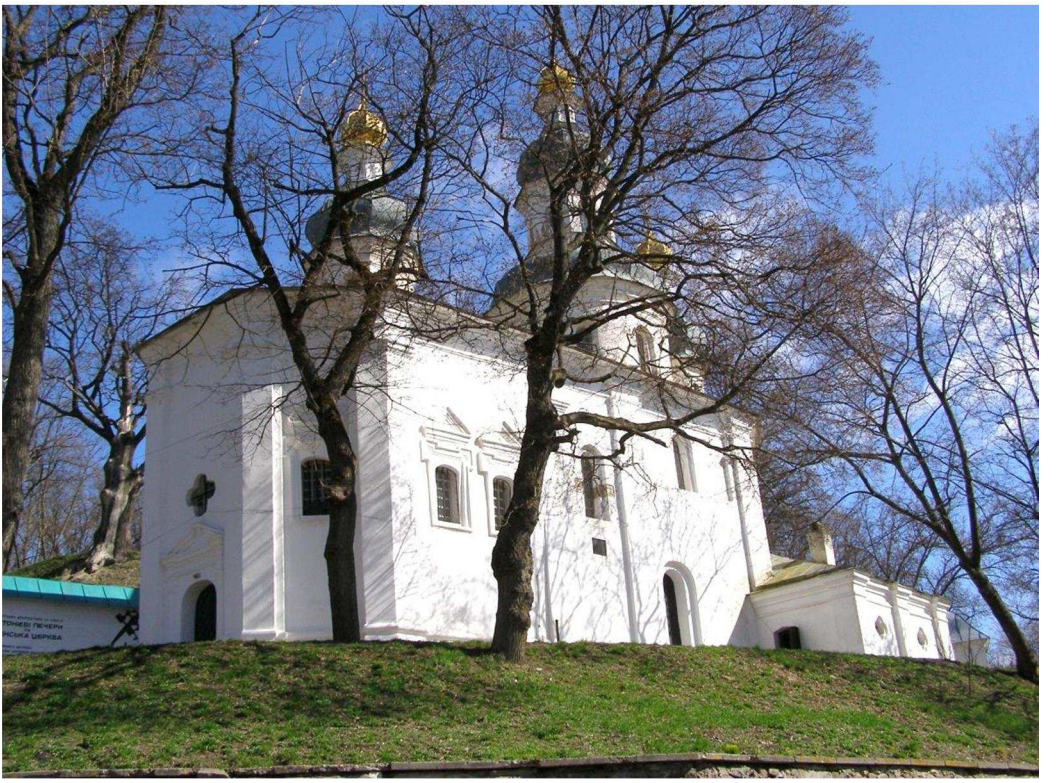
The authors argue that the construction techniques and materials used in the Elias church have little in common with Chernihiv architectural school. Therefore, its dating within the framework of this school's development requires revision.

***Key words:** Chernihiv, medieval architecture, Elias church, Anthony's caves.*

Іллінська церква (мал. 1) збудована поза межами стародавнього Чернігова, на південний захід від міських укріплень, в урочищі Болдина гора, перед входом до комплексу Антонієвих печер XI–XVIII ст. Згідно з літературною традицією, її заснував преподобний Антоній Печерський водночас із печерним монастирем[1]. Однак ця традиція походить не

[1] Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малороссии, из частей коей оное наместничество составлено. Киев, 1851. С. 296; Маркевич Н. Историческое и статистическое описание Чернигова. Чернигов, 1852. С. 13–14. Бережков М. Михаила Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова. *Труды XIV Археологического съезда в*

від літописної розповіді про його перебування в Чернігові[2]. Вперше церкву згадано лише в XVII ст. у передмові до п'ятого видання книги Димитрія Туптала «***Руно орошєнноє, Пречистая и Преблагословєнная Дѣва Марія***» (Чернігів, 1697). Згідно з нею, храм святого Іллі збудував чернігівський князь Святослав, син Ярослава Мудрого[3]. Саме на це твердження спираються усі пізніші автори, які пов'язують будівництво святині зі згаданим у літописі перебуванням святого Антонія в Чернігові за панування князя Святослава.

Мал. 1. Іллінська церква. Вигляд з південного заходу. Фото 2015 р.

Дослідження Іллінської церкви розпочалися в XIX – на поч. XX ст.[4] і тривають до нашого часу. Як найбільш значні варто відзначити розшуки 1948 р. Ю. Асєєва і Г. Логвина[5] та 1952–1982 рр. М. Холостенка і М. Говденко[6]. У 1996–1999 рр. пам'ятку вивчав І. Ігнатенко[7], а в 2015–2016 рр. вона досліджувалася за участі авторів цієї статті[8].

Чернигове, 1908. Москва, 1911. Т. 2. С. 292; Васютинский Ф. Чернигов и его святые храмы. Чудотворные иконы и местночтимые святыни. Чернигов, 1911. С. 35–36.

[2] Див.: Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Махновця. Київ, 1990. С. 118.

[3] Туптало Д. Руно орошенное, Пречистая и Преблагославенная Дева Мария. Чернигов: 1697. С. А, зв.

[4] Лашкарёв П. Церкви Чернигова и Новгород-Северского. *Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899*. Москва, 1902. Т. 2. С. 157–159; Горностаев Ф. Об архитектуре древних храмов Чернигова домонгольского периода. *Труды XIV Археологического съезда в г. Чернигове*. Москва, 1911. Т. 3. Протоколы. С. 66; Некрасов А. Очерки по истории древнерусского зодчества XI–XVII вв. Москва, 1936. С. 38.

[5] Асєєв Ю., Логвин Г. Архітектура Іллінської церкви в Чернігові. Питання історії, архітектури та будівельної техніки України. Київ, 1959. С. 30–43.

[6] Холостенко Н. Ильинская церковь в Чернигове по исследованиям 1964–1965 гг. *Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси* / Редкол.: В.Н. Лазарев, Г.К. Вагнер, М.А. Ильин, О.И. Подобедова. Москва, 1972. С. 88–103; Говденко М. Практика исследований и реставрации некоторых памятников архитектуры г. Чернигова. Чернигов, 1987. С. 26–27; Її ж. Іллінська церква в Чернігові: історія та реставрація. *З історії Української реставрації* / Упоряд.: В. Отченашко, А. Антонюк. Київ, 1996. С. 263–268; Її ж. Деякі пам'ятки Древньої Русі. За матеріалами досліджень. *Вісник УкрНДІпроектреставрація*. Київ, 2003. Чис. 1. С. 13, 16, 19, 20, 25, 26, 29, 32; Говденко М., Маркиз В. Древний архитектурный комплекс в Чернигове. *Строительство и архи-тектура*. 1987. № 7. С. 26–27.

[7] Ігнатенко І., Василенко А. Нові дослідження Іллінської церкви в Чернігові. *Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність*. Чернігів, 1999. С. 22–24.

[8] Черненко Е. К вопросу об однонефных храмах Древней Руси (по материалам исследований Ильинской церкви в Чернигове). *Белорусское Подвинье: опыт, метод и выводы полевых и междисциплинарных исследований*. Новополоцк, 2016. С. 80–88; Черненко О. Інженерно-геологічні умови та особливості палеорельєфу у місці розташування Іллінської церкви в Чернігові. *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали П'ятнадцятої Міжнародної наукової конференції (29 травня – 3 червня 2017 р.)*. Київ, 2017. С. 301–305; Черненко О., Но-

Сучасний вигляд Іллінської церкви, на думку Д. Айналова, є результатом численних та заплутаних перебудов нового часу[9]. Втім її давнє ядро добре збереглося під бароковими надбудовами (мал. 2). У первинному вигляді церква була одноапсидним однобанним безстовпним храмом із нартексом, і з пониженими відносно основного об'єму апсидою та невеликим прямокутним притвором із заходу (мал. 3). Дослідження XX ст. дозволили визначити головні етапи перебудов Іллінської церкви впродовж XVII–XVIII ст. Приблизно від середини XVII ст. апсиду церкви надбудували, стіни підвищили до рівня закомар, над апсидою спорудили малу баню, витесали додаткові вікна. У XVIII ст. давній притвор розібрали, до західного фасаду додали гранчасту прибудову, увінчану ще однією банею[10]. У результаті Іллінська церква стала трьохбанною, з багатозаламними куполами (мал. 4) і набула інших рис, характерних для українського бароко.

З огляду на властивості будівельної техніки (використання плінфи, цем'янкового розчину тощо), дослідники одностайно відносять створення Іллінської церкви до часу перед монгольською навалою. Однак датують її дуже по-різному: 70–80-ми рр. XI ст. (М. Холостенко)[11]; 90-ми рр. XI ст. (О. Іоаннісян)[12]; 1130 р. (Ю. Асеєв)[13]; межею XII–XIII ст. (Г. Логвин)[14]. Така розбіжність у датуванні обумовлена як суперечливістю архітектури храму, так і розбіжністю у трактуванні історичного контексту його виникнення різними авторами.

Мал. 2. Іллінська церква. Вигляд з півночі.
Схема збережених середньовічних конструкцій. Рівень сучасної поверхні відзначений лінією.

вик Т., Міхеєнко К. Архітектурно-археологічні дослідження Іллінської церкви в Чернігові 2015 р. *Могилянські читання 2015*. Київ, 2016. С. 193–196; Черненко О., Луценко Р. Іллінська церква у Чернігові за результатами новітніх досліджень. *Opus mixtum*. 2024. № 11. С. 127–148.

[9] Речь, произнесенная профессором Д. Айналовым в заседании комитета по устройству XIV Археологического съезда в Чернигове, 10 августа 1906 г. *Труды Черниговского Предварительного Комитета по устройству XIV-го археологического съезда в г. Чернигове*. Чернигов, 1908. С. 172.

[10] Адруг А. Архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст. Чернігів, 2008. С. 109–113.

[11] Холостенко Н. Ильинская церковь в Чернигове… С. 97–98.

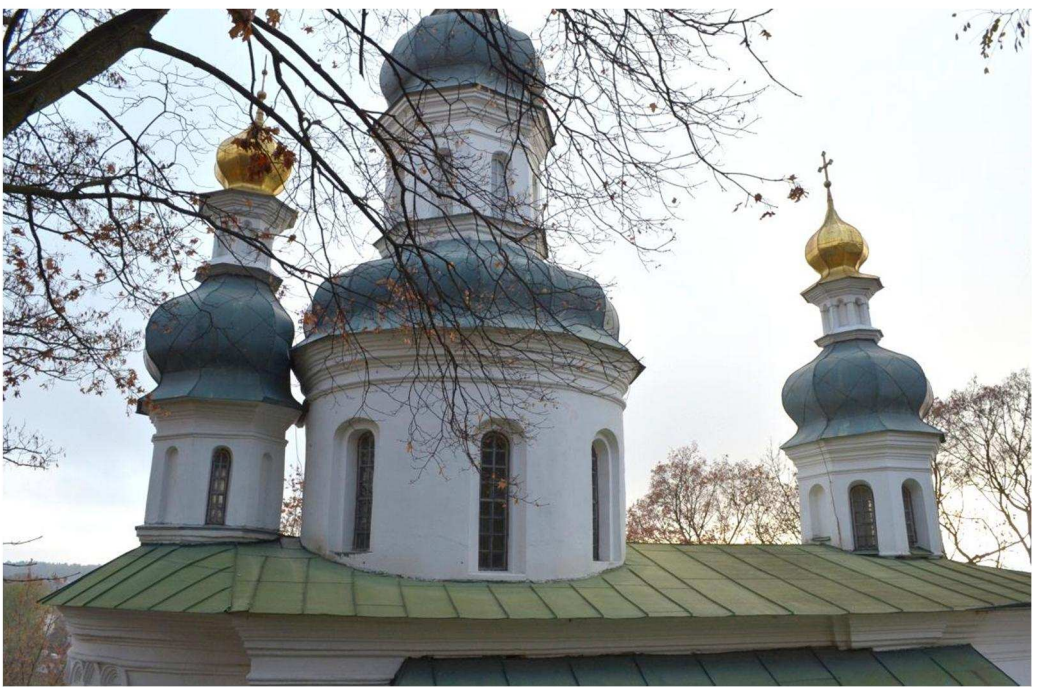
[12] Иоаннисян О. О происхождении, датировках и хронологиях черниговского зодчества XII в. *Rutenica*. 2007. Т. VI. С. 169–177.

[13] Асеев Ю. Стилистические особенности черниговского зодчества XII–XIII вв. *Чернигов и его округа в XI–XIII вв.* Киев, 1988. С. 136.

[14] Асєєв Ю., Логвин Г. Архітектура Іллінської церкви в Чернігові… С. 40.

Мал. 3. Іллінська церква. Вигляд з південного сходу. Реконструкція (за: Ю. Асеєвим та Г. Логвіним).

Мал. 4. Вигляд на куполи Іллінської церкви з півночі. Фото 2015 р.

Церква розташовується в гирлі давньої балки (сучасна глибина – близько 20 м, ширина по тальвегу – 10–30 м). Балка обмежує з півдня мисоподібну ділянку високої правобережної тераси р. Десна. Ця частина тераси має назву Болдина гора. Храм споруджений на її схилі перед входом до комплексу Антоніївих печер XI–XVIII ст. Сучасний нахил схилу коливається від кількох градусів у верхній частині до 30^0–40^0 у нижній[15].

Вивчення інженерно-геологічних умов (рельєфу, вологості, механічного складу ґрунтів тощо) у місці розташування Іллінської церкви здійснювалось протягом 1972–1974 рр. Державним інститутом інженерно-технічних досліджень (УкрДІІНТІЗ)[16] та в 1990 р. НДІ Вугільної промисловості СРСР Донецького НДІ «Вугільний інститут» (ДОНВДІ)[17]. Було встановлено, що храм збудовано на терасі, що має усі ознаки штучного походження. Є всі підстави віднести облаштування тераси до часу будівництва храму (часу утворення печерного комплексу), бо свідчення існування більш давнього поселення на Болдиній горі не виявлено. Найдавніші відкладини культурного шару поблизу церкви відносять до XI ст.

Відомо, що за часів середньовіччя населення Північного Лівобережжя мало досвід ескарпування схилів за допомогою терасоподібних уступів, пов'язаний із будівництвом оборонних споруд[18]. Відтак облаштування штучної тераси на схилі Болдиної гори не є винятковою подією. Заслуговує на особливу увагу її зв'язок із монументальним будівництвом, що не має аналогів в архітектурі Русі. Таке нестандартне рішення могло бути обумовлено намаганням максимально наблизити храм до печерного монастиря: тераса облаштована приблизно на тій самій висоті від дна яру, що й штучні тунелі печер, вириті у твердому ґрунті Болдиних гір (щільний моренний суглинок із галькою та піском)[19].

Основою первинного об'єму Іллінської церкви є підкупольний простір. Купол на високому барабані спирається на попружні арки, перекинуті між уступчастими пілонами, розташованими по кутах наосу. У Чернігові відомі ще кілька будівель XI–XII ст. такої ж планової структури, однак це не самостійні споруди, а прибудови до Спасо-Преображенського та Борисоглібського соборів. Аналогічний план має і так звана «церква на Верхньому замку» Чернігова. Однак вона, судячи з усього, зведена вже після монгольської навали[20]. Під ту пору спостерігається загальна тенденція зменшення розміру культових будівель та збільшення кількості одноапсидних храмів[21]. Цікаво, що дослідники вбачають генетичний зв'язок таких споруд із Іллінською церквою в Чернігові[22]. Це дозволяє припустити, що в середньовіччі вона була знаною та шанованою далеко за межами Чернігова. Однак у цьому випадку дивує відсутність згадок про Іллінську церкву в середньовічних писемних джерелах.

Порівняно з іншими храмами Чернігова XI – поч. XIII ст., Іллінська церква невелика: завдовжки 13 м, завширшки 7,5 м. Її складено з плінфи у техніці рівношарового мурування на цем'янковому розчині[23]. Фундаменти храму закладені на глибину 1 м від давньої поверхні[24], утім дослідники наводять суперечливі відомості щодо їх конструкції. За різними даними вони зроблені з булиги, плінфи або пошарово з них складені[25].

У давнину фасади по осях нави Іллінської церкви завершувалися закомарами, а над нартексом – скатним перекриттям, улаштованими над горизонтальними уступчастими

---

[15] *Архів Національного архітектурно-історичного заповіднику «Чернігів стародавній»* (далі – НАІЗ). Материалы инженерно-геологических изысканий на территории памятника архитектуры XI–XVIII вв. «Антониевы пещеры». УкрГИИНТИЗ, Черниговский отдел комплексных изысканий [Рукопис]. Чернигов, 1974. С. 9.

[16] *Архів НАІЗ*. Памятник архитектуры XI в. Ильинская церковь в Чернигове. Проект усиления западной пристройки. УкрГИИНТИЗ [Рукопис]. Киев, 1976.

[17] *Архів НАІЗ*. Отчёт о научно-исследовательской работе «Разработать технологию ликвидации аварийного состояния памятников архитектуры XI–XVIII вв. Антониевых пещер и Ильинской церкви в Чернигове». Донецкий научно-исследовательский угольный институт [Рукопис]. Донецк, 1990.

[18] Кучера М. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Донцем. Київ, 1999. С. 59; Моргунов Ю. Древо-земляные конструкции Южной Руси X–XIII вв. Москва, 2009. С. 269.

[19] *Архів НАІЗ*. Памятник архитектуры XI в. Ильинская церковь в Чернигове… С. 1.

[20] Черненко О., Новик Т. Про час будівництва церкви на Верхньому замку Чернігова. *Opus mixtum*. 2021. № 9. С. 127–136.

[21] Антипов И. Древнерусская архитектура второй половины XIII – первой трети XIV в. Каталог памятников. Санкт-Петербург, 2000. С. 6; Трушникова А. Тип бесстолпного храма в архитектуре Древней Руси и Византии XI–XV вв. Диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. Москва, 2016. С. 132–149.

[22] Воронин Н. Древнее Гродно (по материалам археологических раскопок 1932–1949 гг.). *Материалы и исследования по археологии СССР*. Москва, 1954. № 41. С. 186; Малевская-Малевич М. Церковь XIV в. на детинце Новогрудка. *Stratum plus*. 2016. № 5. С. 351.

[23] Асєєв Ю., Логвин Г. Архітектура Іллінської церкви в Чернігові… С. 31–33; Холостенко Н. Ильинская церковь в Чернигове… С. 95.

[24] Раппопорт П. Русская архитектура X–XIII вв.: Каталог памятников. Свод археологических источников. Е1-47. Ленинград, 1982. С. 46.

[25] Асєєв Ю., Логвин Г. Архітектура Іллінської церкви в Чернігові… С. 41; Раппопорт П. Русская архитектура X–XIII вв. … С. 46; Говденко М. Деякі пам'ятки Древньої Русі… С. 13.

карнизами. Поверхня фасадів розчленовувалася пласкими пілястрами (на північному фасаді – понижені; західні – двохуступчасті), кутові пілястри поєднувалися без захрестів.

За даними М. Холостенка, у муруваннях переважає плінфа формату 36×28×3,5 см[26], а за П. Раппопортом – формату 31–33×26–28×3–3,5 см[27] (в інших авторів можна побачити інші дані[28]). Таку розбіжність у визначенні розміру цегли можна пояснити застосуванням невідповідної методики визначення т. зв. «головного формату» або ж різницею між розміром плінфи у різних частинах мурування (різні дослідники використовували дані щодо різних ділянок кладки). На окремих плінфах присутні знаки на боковій грані або позначки на широкій площині[29].

Товщина стін церкви сягає 1 м. Кладка дуже ретельна. Горизонтальні шви розчину між плінфою підкреслені однобічною підрізкою. У давнину фасади церкви були облямовані тонким шаром цем'янкового розчину світлого жовто-рожевого відтінку. За складом він аналогічний використаному в кладці стін, але більш рідкий. По облямуванню гострим предметом тонкими глибокими лініями було накреслено рустування (імітацію мурування з блоків каменю). Середній розмір рустів 32–35×23–27 см, але у ніші в закомарі вони менші: 12–14×9,5–14 см. Для підкреслення декору «шви» між рустами покрито тонким шаром густого розчину білого кольору[30]. Такого оформлення не мала лише нижня частина північної стіни. Як з'ясували під час досліджень 2015–2016 рр., з висоти близько 1,5 м від давньої поверхні вона не вичинена, на ній є відбитки двох горизонтально покладених одна над одною необтесаних балок (мал. 5). Можливо, це сліди прилеглої до стіни дерев'яної прибудови[31]. Утім не можна остаточно виключити, що тут був обріз ексарпованого схилу, укріплений конструкцією з балок. Схожі конструкції, які використовувалися для закріплення обрізу ескарпованих схилів, зафіксовані під час досліджень оборонних споруд Північного Лівобережжя межі I–II тис.[32]

Мал. 5. Ділянка північного фасаду Іллінської церкви нижче входу на хори (фото 2016 р.). На фото: нижня розвантажувальна арка; стрілочками позначено сліди прилягання дерев'яних конструкцій.

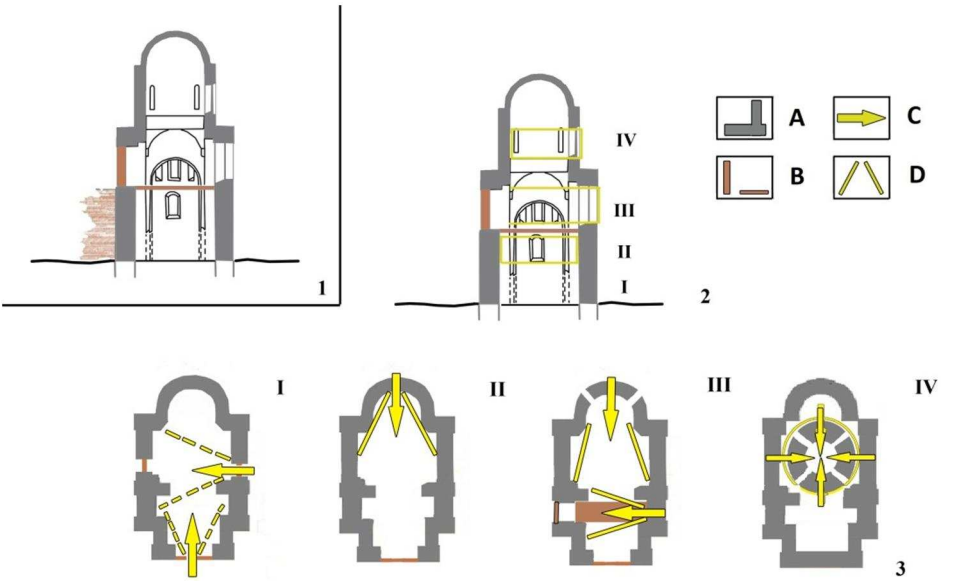
[26] Холостенко Н. Ильинская церковь в Чернигове… С. 92.
[27] Раппопорт П. Русская архитектура X–XIII вв. … С. 46.
[28] Ёлшин Д. Новые исследования древнерусской плинфы: итоги и перспективы. *Археологія і давня історія України.* 2010. № 1. С. 399.
[29] Холостенко Н. Ильинская церковь в Чернигове… С. 94.
[30] Там само. С. 92–93.
[31] Черненко О., Новик Т., Міхеєнко К. Архітектурно-археологічні дослідження Іллінської церкви в Чернігові… С. 193.
[32] Моргунов Ю. Древо-земляные конструкции Южной Руси X–XIII вв. С. 269.

Дослідники неодноразово вказували, що аналогічне Іллінській церкві оформлення лицьової поверхні стін було в Борисоглібському та Успенському соборах Чернігова. Однак цей декоративний прийом у цілому характерний для цегляної архітектури середньовізантійського періоду, його використовували замість лицювання фасадів плитами каменю (наприклад: церква Іоанна на Криті)[33]. Тож навряд чи варто розглядати цю рису архітектури Іллінського храму як свідчення спорідненості з соборами Чернігова XII ст.

У інтер'єрі нартексу Іллінської церкви є дві розташованих одна напроти другої сліпі арки, конструктивне призначення яких – перерозподіл навантаження в масиві стін. Цю ж функцію виконують дві розвантажувальні арки, розташовані одна над одною в лицьовій кладці північної стіни нартексу. Верхня розташована над дверним прорізом на хори, нижня (відкрита під час досліджень 2016 р.; мал. 5) відповідає сліпій арці в інтер'єрі. Використання розвантажувальних арок відомо з давніх часів. Вони дозволяли зменшити навантаження на площу стіни на ділянках із порталами. На території Русі схожа арка (над дверним прорізом) зафіксована лише в кам'яній церкві Бориса та Гліба в Кідекші. До створення цієї церкви, на думку О. Іоанисяна, були причетні майстри Галицької землі, знайомі з романською архітектурою Польщі[34]. Тож у випадку Іллінської церкви наявність розвантажувальної арки може бути свідченням західноєвропейських впливів.

На другому ярусі нартексу Іллінської церкви були дерев'яні хори, які спиралися на дві поперечні тесані балки. Самі хори не вціліли, але в стінах нартексу збереглися гнізда їх кріплення. Наскільки можна встановити, єдиний вхід на хори вів ззовні через двері в стіні на рівні другого ярусу. Відповідно до висновків М. Холостенка, вхід вів безпосередньо зі схилу яру[35]. Однак спираючись на результати досліджень 2016 р., можна також припустити, що для цього слугувала дерев'яна прибудова. Про її існування можуть свідчити вже згадані відбитки балок на рівні першого ярусу північного фасаду храму[36].

Первинно Іллінська церква освітлювалася (мал. 6) через віконні прорізи в південній стіні (по 1 вікну в полі закомари та в нартексі), в апсиді (4 вікна в два яруси: три згори та одне внизу), а також у барабані купола (8 вікон). На північному фасаді вікна були відсутні, симетрично до вікна на південній стіні в полі закомари на фасаді розташовувалася глуха ніша, а навпроти південного вікна – вже згаданий портал для входу на хори.

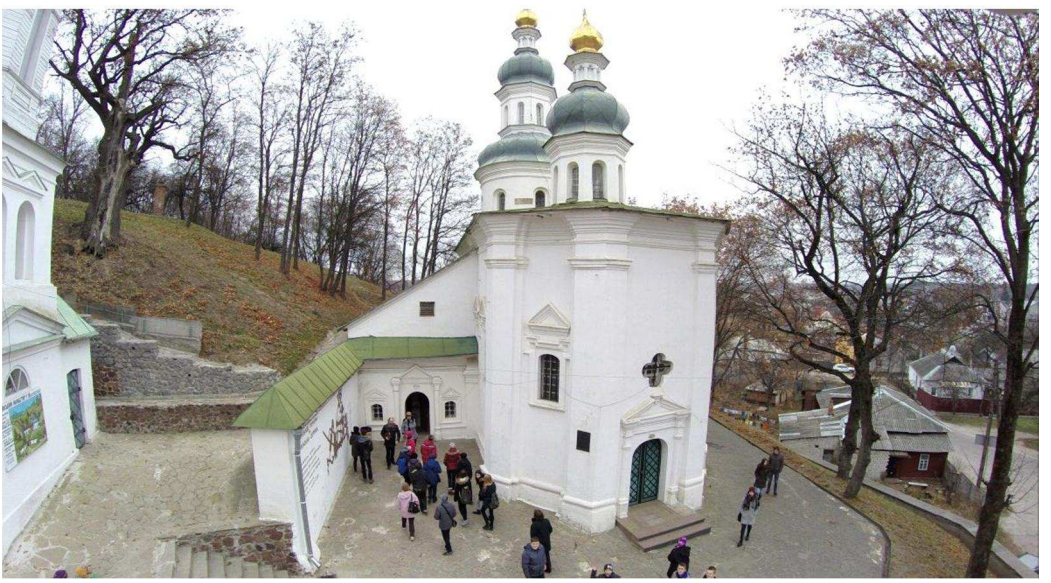
Мал. 6. Іллінська церква. Схема розташування дерев'яних конструкцій та зон освітлення.
A – мурування; B – дерев'яні конструкції; C – напрямок освітлення; D – зона освітлення.
1 – розташування конструкції хорів та входу на них; 2 – організації надходження природного світла з позначенням ярусів; 3 – зони освітлення за ярусами (I–IV).

[33] Mamaloukos S. Treatment of the facades with inscribed and painted architectural forms and decorative features in Mid-Byzantine architecture. *Труды Государственного Эрмитажа*. 2010. L III. С. 82–83.
[34] Иоаннисян О. К истории польско-русских архитектурных связей в конце XI – начале XII в. *Древнерусское искусство. Русь и страны византийского мира: XII век*. Санкт-Петербург, 2002. С. 211.
[35] Холостенко Н. Ильинская церковь в Чернигове… С. 91–92.
[36] Черненко О., Новик Т., Міхеєнко К. Архітектурно-археологічні дослідження Іллінської церкви в Чернігові… С. 193.

У церквах візантійської традиції природне освітлення та вікна були важливим елементом концепції храмового простору. Завдяки літургії внутрішнє оздоблення храму поєднувалось із небом, яке уявлялося передовсім у термінах світла. Сонячне проміння, що потрапляло в храм через вікна, втілювало взаємодію між небесним виміром та храмовим простором[37]. Відповідно до цього у візантійських храмах світло концентрувалося на апсиді та куполі[38]. Однак в Іллінській церкві воно фокусувалося також на хорах (мал. 6: ІІІ). Це був ефект, пов'язаний з асиметрією у розташуванні вікон: хори освітлювалися лише з одного боку, світло спрямовувалося на вхід до них, розташований у північній стіні. При цьому вікон на північному фасаді не було, за межами хорів ця частина храму перебувала у напівтемряві. Таку специфічну «гру світла» можна пояснити особливою роллю, яку хори відігравали в храмах Русі як місце молитовного усамітнення, подібного до подвигу стовпника[39].

У XVIII ст. до північної стіни Іллінської церкви прибудували тамбур для входу до комплексу Антонієвих печер (мал. 7; 8: В). Завдяки цьому нині вона сприймається як архітектурне оформлення входу до печерного монастиря. Натомість немає впевненості, що так було і в давнину. Відповідно до результатів спелеоархеологічних досліджень, середньовічні Антонієві печери були низкою розташованих вздовж схилів яру ізольованих гротів-тунелів із прилеглими до них прямокутними об'ємами крипт, локул та/або келій[40]. Відтак їх планування докорінно різнилося від збереженого нині комплексу з головним входом.

У сучасному вигляді музеєфіковані Антонієві печери – це комплекс поєднаних переходами цегляних приміщень XVII–XVIII ст. (церкви Антонія Печерського, Феодосія Тотемського та Миколи Святоші) у схилі Болдиної гори (мал. 8). До них прилягають більш давні земляні гроти, розчищені під час спелеоархеологічних досліджень др. пол. XX – поч. XXI ст. Фактично існуючий комплекс печер є результатом перебудов нового часу та реставраційних робіт XX ст., так само як і сучасний вигляд Іллінської церкви.

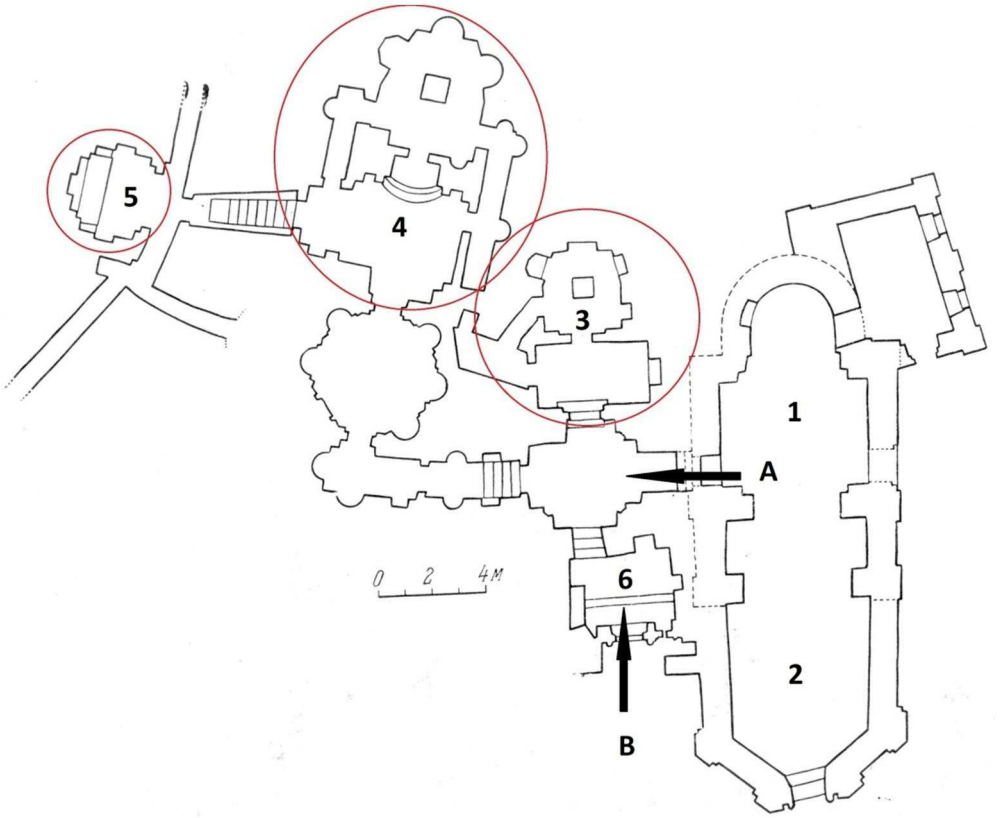

Мал. 7. Іллінська церква та тамбур на вході у комплекс печер. Вигляд з північного заходу. Аерофотозйомка 2015 р.

Найдавніше зображення Іллінської церкви зберіглося на «Абрисі Чернігівському» 1706 р. (мал. 9). Відповідно до нього, тоді із півночі до неї прилягав не схил із печерами, а ділянка тераси з наземною каплицею. Судячи з усього, каплицю пізніше перетворили на

[37] Ivanovici V. Windows and church space in early medieval Byzantium and west. Opuscula historiae Artium Supplementum. 2013. № 62. P. 38–47.
[38] Jabi W., Potamianos I. Geometry, light, and cosmology in the church of Hagia Sophia. *International Journal of Architectural Computing.* 2007. № 5. P. 303–319.
[39] Сарабьянов В. Помещения второго этажа в древнерусских церквях, их функция и иконография. *В созвездии Льва. Сборник статей по древнерусскому искусству в честь Льва Исааковича Лифшица*. Москва, 2014. С. 406–443.
[40] Руденок В. Археологічні дослідження Іллінського монастиря у Чернігові. *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи*. Чернігів, 2007. С. 211–222.

підземне приміщення шляхом засипки. Під час досліджень 2015 р. було зафіксовано, що склепіння притвору храму Антонія Печерського перекриває насип ґрунту (мал. 10), який містить археологічні матеріали XVII–XVIII ст.[41] Напевно, це та сама наземна прибудова, яка зображена на «Абрисі Чернігівському», тож на початку храм Антонія Печерського був повністю або частково наземним.

Мал. 8. План комплексу Іллінської церкви та мурованих приміщень (обміри М. Холостенка). На плані окреслено приміщення підземних храмів.
1 – Іллінська церква; 2 – прибудова «трапезної» XVII ст.; 3 – церква Антонія Печерського XVII–XVIII ст.; 4 – церква Феодосія Тотемського; 5 – церква Миколая Святоші; 6 – тамбур XVIII ст.
A – вхід до підземного комплексу через північну стіну нартексу; B – вхід через тамбур. Стрілками позначено напрямок руху.

На першому ярусі Іллінської церкви є три входи. Західний та південний провадять ззовні до нави. Північний вхід поєднаний переходом із комплексом цегляних підземних приміщень XVII–XVIII ст. у схилі Болдиної гори (мал. 8: А; 10). Цей перехід завдовжки 1,7 м, завширшки близько 1 м, заввишки понад 2 м (від рівня давньої підлоги близько 3 м). Його завершує арка, включена в мурування південної стіни вже згаданого притвору храму Антонія Печерського. Ця стіна, як і інші муровані конструкції Антонієвих печер, складена з пізньої цегли на вапняному розчині. Натомість арка мурована з плінфи на розчині з цем'янкою, тож є середньовічною[42]. На відміну від неї інші конструкції переходу муровані з цегли-пальчатки нового часу[43]. Це може мати два пояснення: 1) давній перехід із церкви до печер повністю зруйнований та відновлений у XVII–XVIII ст. з тогочасних матеріалів; 2) перехід у давнину не існував і розташована з боку печер арка є частиною якоїсь втраченої мурованої споруди. Друге припущення здається доволі вірогідним, оскільки, як уже було згадано, принаймні на поч. XVIII ст. Іллінська церква не прилягала безпосередньо до підземних приміщень.

[41] Черненко О., Новик Т., Міхеєнко К. Архітектурно-археологічні дослідження Іллінської церкви в Чернігові… С. 194.
[42] Холостенко Н. Ильинская церковь в Чернигове… С. 92.
[43] Асєєв Ю., Логвин Г. Архітектура Іллінської церкви в Чернігові… С. 33.

Відомо, що від початку свого виникнення підземні комплекси монастирів Русі були пов'язані з поховальною традицією. Цю традицію дослідники зазвичай асоціюють безпосередньо зі скельними обителями візантійського світу. Утім практика печер-крипт могла мати й західноєвропейське походження. Як відомо, ще в передроманській архітектурі затвердився звичай облаштування крипт, пов'язаних із храмовим простором. Вони зберігали мощі святих та слугували гробницями видатних представників суспільства[44]. К. Сапен вказує на безпосередній зв'язок романських крипт із монастиризмом[45]. Він наголошує, що автори XII–XIII ст. прирівнювали крипти до келій ченців як місця усамітнення та молитви, а символіка середньовічних крипт співвідносила їх із печерами[46]. Тож не виключено, що в середньовіччі з півночі до Іллінської церкви прилягав якійсь об'єм особливого значення, подібний до крипт західноєвропейських храмів. Він міг бути частково або повністю підземним. Гіпотетично цей об'єм міг зберігати реліквії святих або поховання визначних осіб. Однак перевірити це припущення неможливо: за нового часу прилегла з півночі до храму ділянка зазнала кардинальної реконструкції.

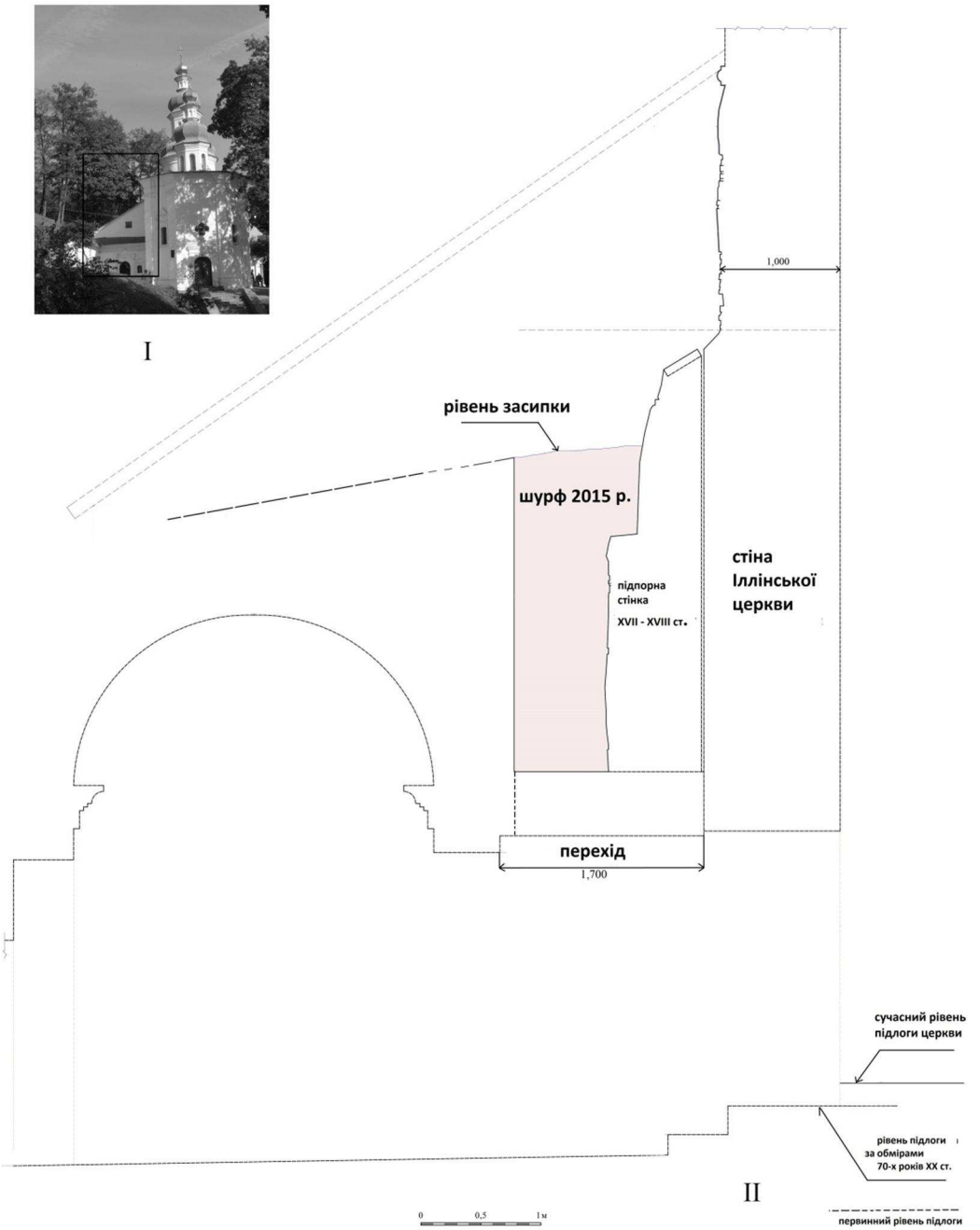

Мал. 9. Іллінська церква.
Мініатюра з «Абрису Чернігівського» 1706 р.

Традиційно Іллінську церкву відносять до групи пам'яток чернігівської архітектурної школи кін. XI – поч. XII ст. разом із т. зв. «однокамерним теремом», Борисоглібським та Успенським соборами. Вважається, що до виникнення цієї школи були причетні західноєвропейські майстри. Таку думку неодноразово висловлювали дослідники ще від поч. XX ст. Найкраще її обґрунтував О. Іоаннисян. Він вказав, що пам'яткам чернігівської архітектурної школи притаманна ціла низка рис, раніше невідомих архітектурі Русі: рівношарова кладка, наявність аркатурних поясів тощо. О. Іоаннисян вважав, що ці риси мають аналогії в романській архітектурі Північної Італії, перш за все – в архітектурі Модени[47]. Однак, як зазначав і сам дослідник, в Іллінській церкві не виявлений властивий усім іншим спорудам цієї групи аркатурний пояс[48]. До цього можна додати, що в її конструкціях та декорі, на відміну від Успенського та Борисоглібського соборів, не використана фігурна цегла (профільований карниз на фасаді складений з підтесаних цеглин). Немає також різьблених деталей з білого каменю або плит пірофіліту (рожевого сланцю) та голосників. Від Борисоглібського та Успенського собору Іллінську церкву відрізняють і перекриття над нартексом (скатні над карнизами). Ще однією її особливістю є дерев'яні хори. В архітектурі Південної Русі такі хори були тільки в бічних навах Чернігівського Спасо-Преображенського собору[49]. У всіх інших випадках їх улаштовували на цегляних склепіннях першого ярусу. Тож спільних рис із групою пам'яток чернігівської архітектурної школи кін. XI – поч. XII ст. в Іллінській церкві небагато. Значно більше відмінностей. Але в будь-якому випадку, оригінальність та складність використаних зодчими Іллінської церкви прийомів дає підстави стверджувати: її будували досвідчені майстри. Масштабні роботи зі створення штучної тераси потребу-

[44] Sapin Ch. Les cryptes en France. Pour une approche archéologique, IVe–XIIe siècle. Paris, 2014. P. 111–208.
[45] Ibid. P. 196–201.
[46] Ibid. P. 13, 36.
[47] Иоаннисян О. О происхождении, датировках и хронологии черниговского зодчества XII в. *Rutenica.* 2007. № 6. С. 169–177.
[48] Там само. С. 171.
[49] Холостенко Н. Исследования Спасского собора в Чернигове. *Реставрация и исследования памятников культуры.* Москва, 1990. Вып. 3. С. 7.

вали не лише певних зусиль, але й технічних знань, оскільки необхідно було забезпечити стабільність майбутнього храму. Система розвантажувальних арок, «гра світла» тощо, – усе це вказує не лише на обізнаність із різноманітними та досить складними технологіями будівництва, але й на цілісність та послідовну реалізацію задуму. Є також певні підстави припустити участь у будівництві західноєвропейських зодчих (використання розвантажувальних арок у муруванні).

Мал. 10. Іллінська церква. Розріз через північну стіну, перехід до комплексу підземних приміщень та горище над тамбуром. 2015 р.
I – західний фасад із прилеглим тамбуром; II – розріз.

Наостанок варто ще раз звернутися до питання про датування Іллінської церкви. За відсутності повідомлень писемних джерел, його можна вирішити на підставі властивостей архітектури, технології будівництва та використаних будівельних матеріалів, які зазвичай вважають хронологічними ознаками та/або ознаками діяльності однієї групи майстрів.

Утім Іллінська церква має певні особливості, що зближають її як зі спорудами Чернігова першої пол. XI ст., найперше зі Спасо-Преображенським собором (карнизи над бічними компартаментами, дерев'яні західні хори), так і з пам'ятками чернігівської архітектурної школи (використання плінфи зі знаками та позначками, рівношарове мурування тощо). Однак і в першому, і в другому випадку відмінних рис більше, ніж спільних. Пояснити це можна різними обставинами. Не виключено, що, оскільки Іллінська церква створювалася як монастирська, то й вирізнялася стриманістю форм та декоративного оформлення і певним архаїзмом порівняно з князівськими Борисоглібським та Успенським соборами. Можна також припустити, що невеликий Іллінський храм прагнули спорудити якнайшвидше, і це обмежило можливості використання будівельних матеріалів (привозного пірофіліту, спеціально виготовленої фігурної цегли тощо). Ще одне можливе пояснення – зведення церкви припадає на той період історії Чернігова, коли будівельна діяльність у місті фактично не здійснювалося, і для спорудження храму до Чернігова запросили майстрів, у тому числі таких, які мали західноєвропейський досвід. Це міг бути час після завершення будівництва Спасо-Преображенського собору та перед зведенням споруд, які традиційно пов'язують із діяльністю Володимира Мономаха (храм-усипальниця, т. зв. «двокамерний терем»). У цьому випадку Іллінська церква збудована за княжіння в місті Святослава Ярославича (1054–1073), що відповідає часу літописної розповіді про прибуття Антонія Печерського до Чернігова. Однак із такою ж вірогідністю це міг бути час після завершення міжусобної війни між Святославичами та Мономашичами (після Любецького з'їзду 1097 р.), перед заснуванням князем Давидом Борисоглібського собору. Не можна виключити й більш пізньої дати, хоча з огляду на історичний контекст це мало вірогідно. Більш того, певний архаїзм Іллінської церкви свідчить на користь ранньої дати.

Підсумовуючи сказане, варто визнати, що у випадку Іллінської церкви можливості датування засобами архітектурної археології обмежені. Можливо, єдиним варіантом з'ясувати це питання є радіовуглецеве датування (визначенні відносного вмісту ізотопу 14C) будівельного розчину основного об'єму пам'ятки. Здійснення такого дослідження є можливим. Утім датувати в такий спосіб розчини, які містять мікродомішки цем'янки, проблематично. Це є головною причиною відсутності усталеної практики такого датування в дослідженні пам'яток архітектури Русі.

References

Adruh, A. (2008). Arkhitektura Chernihova dr. pol. XVII – poch. XVIII st. [Architecture of Chernihiv in the second half of the 17th – the early 18th c.]. Chernihiv, Ukraine.

Antypov, Y. (2000). Drevnerusskaia arkhytektura vt. pol. XIII – pervoi trety XIV v. Kataloh pamiatnykov [Ancient Rus architecture of the second half of the 13th – the first third of the 14th c.]. St. Petersburg, Russia.

Chernenko, E. (2016). K voprosu ob odnonefnыkh khramakh Drevnei Rusy (po materyalam yssledovanyi Ylynskoi tserkvy v Chernyhove) [To the question of one-nave temples of Ancient Rus (on the materials of research of Ilyinskaya church in Chernihiv)]. Novopolotsk, Belarus.

Chernenko, O. (2017). Inzhenerno-heolohichni umovy ta osoblyvosti paleoreliefu u mistsi roztashuvannia Illinskoi tserkvy v Chernihovi [Engineering and geological conditions and paleo-relief features at the location of Elias church in Chernihiv]. Kyiv, Ukraine.

Chernenko, O., Lutsenko, R. (2024). Illinska tserkva u Chernihovi za rezultatamy novitnikh doslidzhen [Elias church in Chernihiv according to the latest research]. *Opus mixtum, 11*, P. 127–148.

Chernenko, O., Novyk, T. (2021). Pro chas budivnytstva tserkvy na Verkhnomu zamku Chernihova [About the construction of the church on the Upper castle of Chernihiv]. *Opus mixtum, 9*, P. 127–136.

Chernenko, O., Novyk, T., Mikheienko, K. (2016). Arkhitekturno-arkheolohichni doslidzhennia Illinskoi tserkvy v Chernihovi 2015 r. [Architectural and archaeological research of the Elias church in Chernihiv in 2015]. Kyiv, Ukraine.

Elshyn, D. (2010). Novye yssledovanyia drevnerusskoi plynfy: ytohy y perspektyvy [New studies of the Old Russian plinth: results and prospects]. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy – Archaeology and ancient history of Ukraine, 1*, P. 399–403.

Ihnatenko, I., Vasylenko, A. (1999). Novi doslidzhennia Illinskoi tserkvy v Chernihovi. Chernihivskyi Troitsko-Illinskyi monastyr: istoriia ta suchasnist [New research on the Elias church in Chernihiv. Chernihiv Trinity-Elias monastery: history and modernity]. Chernihiv, Ukraine.

Kuchera, M. (1999). Sloviano-ruski horodyshcha VIII–XIII st. mizh Sanom i Siverskym Dontsem [Slavic-Russian settlements of the 8th–13th c. between San and the Siverskyi Donets]. Kyiv, Ukraine.

Malevskaia-Malevych, M. (2016). Tserkov XIV v. na detyntse Novohrudka [Church of the 15th c. on the fortress of Novogrudok]. *Stratum plus, 5*, P. 339–353.

Morhunov, Yu. (2009). Drevo-zemlianye konstruktsyy Yuzhnoi Rusy X–XIII vv. [Tree-ground constructions of Southern Rus of the 10th–13th c.]. Moscow, Russia.

Rudenok, V. (2007). Arkheolohichni doslidzhennia Illinskoho monastyria u Chernihovi. Chernihiv u serednovichnii ta rannomoderni istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy [Archaeological research of Elias monastery in Chernihiv. Chernihiv in the Medieval and Early Modern history of Central and Eastern Europe]. Chernihiv, Ukraine.

Sarabianov, V. (2014). Pomeshchenyia vtoroho ətazha v drevnerusskykh tserkviakh, ykh funktsyia y ykonohrafyia. V sozvezdyy Lva [First floor rooms in Old Russian churches, their function and iconography. In the constellation of the Lion]. Moscow, Russia.

Trushnykova, A. (2016). Typ besstolpnoho khrama v arkhytekture Drevnei Rusy y Vyzantyy XI–XV vv. [The type of a pillarless temple in the architecture of Ancient Rus and Byzantium of the 11th–15th c.]. Moscow, Russia.

Yoannysian, O. (2002). K ystoryy polsko-russskykh arkhytekturnыkh sviazei v kontse XI – nach. XII v. Drevne-russkoe yskusstvo. Rus y stranы vyzantyiskoho myra: XX vek [To the history of Polish-Russian architectural relations in the late 11th – the early 12th c. Ancient Rus art. Russia and the countries of the Byzantine world: the 12th c.]. St. Petersburg, Russia.

Yoannysian, O. (2007). O proyskhozhdenyy, datyrovkakh y khronolohyiakh chernyhovskoho zodchestva XII v. [On the origin, dating and chronology of Chernihiv architecture of the 12th c.]. *Rutenica, VI*, P. 169–177

Yoannysian, O. (2007). O proyskhozhdenyy, datyrovkakh y khronolohyy chernyhovskoho zodchestva XII v. [On the origin, dating and chronology of Chernihiv architecture of the 12th c.]. *Rutenica, 6*, P. 169–177.

Черненко Олена Євгеніївна – кандидат історичних наук, доцент Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна), ад'юнкт Варшавського університету (вул. Краковське передмістя 26/28, м. Варшава, 00-927, Польща).

Chernenko Olena – candidate of historical sciences, docent at T. Shevchenko national university «Chernihiv colehium» (53 Hetmana Polubotka str., Chernihiv, 14013 Ukraine), adjunct at University of Warsaw (26/28 Krakowskie Przedmieście, Warsaw, 00-927, Poland).

E-mail: o.chernenko@uw.edu.pl

Новик Тетяна Григоріївна – старший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (вул. Преображенська, 1, м. Чернігів, 14000, Україна).

Novik Tatyana – senior researcher, National architectural and historical reserve «Ancient Chernihiv» (1 Preobrazhenska str., Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: novik-t@ukr.net

Луценко Роман Миколайович – провідний науковий співробітник, Музей історії Десятинної церкви (вул. Володимирська, 2, м. Київ, 01001, Україна).

Lutsenko Roman – leading researcher, Museum of the history of the Desyatynna church (2 Volodymyrska str., Kyiv 01001, Ukraine).

E-mail: vutzick@ukr.net

Дата подання: 2 листопада 2024 р.
Дата затвердження до друку: 24 березня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Черненко, О., Новик, Т., Луценко, Р. Іллінська церква в Чернігові: підсумки досліджень. *Сіверянський літопис.* 2025. № 2. С. 16–28. DOI: 10.58407/litopis.250202.

Цитування за стандартом APA

Chernenko, O., Novyk, T., Lutsenko, R. (2025). Illinska tserkva v Chernihovi: pidsumky doslidzhen [Elias church in Chernihiv: research findings]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 2*, P. 16–28. DOI: 10.58407/litopis.250202.